

9. 36. Уз. УСРР. – 1927. – Ч. 1. – № 5. – Арт. 23.
10. 36. Уз. УСРР. – 1927. – Ч. 1. – № 42. – Арт. 185.
11. 36. Уз. УСРР. – 1928. – Ч. 1. – № 26. – Арт. 237.
12. 36. Уз. УСРР. – 1930. – Ч. 1. – № 3. – Арт. 32.
13. 36. Уз. УСРР. – 1933. – Ч. 1 – № 51. – Арт. 663.
14. Соціалістична Україна: Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 165.
15. 36. Уз. УСРР. – 1922. – Ч. 1. – № 39. – Арт. 581.
16. 36. Уз. УСРР. – 1923. – Ч. 2. – № 2. – Арт. 31.
17. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 85, 87- 87 зв.
18. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 30 листопада.
19. История рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т. 1. – С. 245.
20. 36. Уз. УСРР. – 1930. – Ч. 1 – № 20. – Арт. 198.
21. Правила влаштування та додержання тимчасових жилих приміщень для робочих та службовців // Вісті народного комісаріату праці УСРР. – 1928. – № 7-8. – С. 17-22.
22. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К., 1963. – Т. 1. – С. 331-342.
23. 36. Уз. УСРР. – 1934. – Ч. 1 – № 15. – Арт. 122.

ТУРЧЕНКО Г. Ф.

ВІТЧИЗНЯНА РЕГІОНАЛІСТИКА І ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

В останні роки в соціогуманітарних науках посилюється інтерес до вивчення місцевої специфіки, зокрема, ролі регіонального фактора в суспільному житті. Поняття “регіон”, поряд з поняттями “край”, “область”, “земля” і т. п. все частіше з’являються на сторінках ґрунтовних політологічних, соціологічних, економічних, етнонаціональних, історичних та інших досліджень. Це явище, серед усього іншого, є своєрідною реакцією на глобальні тенденції в розвитку сучасного суспільства, які ведуть до розширення і поглиблення світових інтеграційних процесів. Адже об’єктивний процес глобалізації супроводжується не лише здобутками, а й істотними втратами. Зокрема, він несе в собі відчутну загрозу локальним (етнокультурним, національним та іншим) спільнотам, відкриває перспективу збіднення етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації посилюється усвідомлення необхідності збереження місцевої специфіки, що, у свою чергу, породжує зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів регіональною проблематикою.

Ця тенденція не могла обійти Україну, яка після проголошення незалежності, не утвердивши як слід свою ідентичність, потрапила під вплив глобальних нівелюючих факторів. Навіть поверхове ознайомлення із станом сучасної української науки переконує, що її еволюція супроводжується розробкою не лише загальноукраїнської проблематики, а й посиленням інтересу до стану справ в окремих областях, краях, регіонах України – словом, осмисленням її територіальної розмаїтості. В 1994 р. на Міжнародній науково-практичній конференції у Києві обговорювалися методологічні та теоретичні проблеми регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку [1]. З’явилися праці, присвячені названій проблематиці. У цьому напрямку особливо плідно працює Ярослава Верменич – авторка новаторської монографії “Теоретико-методологічні проблеми регіоналістики в Україні” [2, с. 516].

Проблемами регіоналістики інтенсивно займаються і наші сусіди – російські вчені. В Російській Федерації впродовж останніх років відбувся справжній бум навколо проблем регіоналістики. В 1994 р. в рамках Аналітичного управління при Президентові РФ почала діяти спеціальна програма “Регіоналістика”. Розробляючи структуру нового адміністративно-територіального поділу, автори намагаються всебічно враховувати місцеву специфіку і минулий досвід районування. В Росії і за кордоном відбулося декілька наукових конференцій, присвячених проблемам регіональної історії, історико-культурному краєзнавству і його історіографії, викладанню краєзнавства в школах і вузах, історії, культури російської провінції, минулому і сучасному окремих населених пунктів [3]. Зокрема, наприкінці весни 2000 р. в Парижі відбулася

міжнародна конференція “Краєведение в России (1890–1990): Истоки, проблемы, возрождение”. Влітку того ж року проблеми методології регіональних досліджень стали предметом спеціального обговорення на міжнародному семінарі в Санкт-Петербурзькому університеті.

Ці форуми вчених у двох сусідніх пострадянських країнах стали відображенням важливого процесу – формування в структурі наукових знань нового комплексного (міждисциплінарного) напрямку – регіоналістики (регіонології). Органічною частиною загальної регіонології є історична регіоналістика. Все більше академічних і вузівських істориків, аматорів-красзнавців стали звертатися до минулого окремих регіонів своїх країн, прагнучи знайти відповіді на актуальні питання місцевої і загальнонаціональної історії.

У даній статті автор, враховуючи новітні тенденції в соціо-гуманітарних науках, робить спробу в загальних рисах охарактеризувати місце і роль регіоналістики в сучасній історичній науці, прагне окреслити можливості, які вона відкриває для вивчення минулого України, виявляє підстави поділу України на історичні регіони і окреслює деякі проблеми вивчення південноукраїнського регіону.

Формулюючи ці завдання, автор свідомий того, що увага до місцевої проблематики не є принципово новим явищем для української історіографії. Вона має досить давню традицію. Зокрема, початки цієї традиції можна виявити ще в землеописаннях XVIII ст. (економічно-статистичні, географічно-історичні, історико-статистичні та інші описи намісництв, губерній, міст та інших населених пунктів тощо).

Регіональна різноманітність України знайшла відображення і у працях українських істориків XIX – поч. XX ст. Зокрема, Володимир Антонович започаткував напрям у вітчизняній історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом. Цей принцип історик назвав “земельним”. У працях Дмитра Багалія використовується інше поняття – “область”, а його метод одержав назву “обласницьким”. Михайло Грушевський після свого повернення в 1924 р. в Україну ввів в науковий обіг термін “історичне районознавство”. Драматичні перипетії загальноукраїнської історії висвітлюються цими істориками з урахуванням різноспрямованості політичних і соціально-економічних тенденцій в різних регіонах країни. Немало уваги ці історики приділяли і Півдню України.

Інтерес українських істориків до місцевої специфіки не випадковий. В історії України регіональний фактор проявив себе як надзвичайно стійкий і потужний. Історично українське суспільство формувалося як досить сегментоване, у тому числі територіально. Регіоналізм проявлявся в культурі, традиціях, звичаях, особливостях ментальності, релігійності і політичних симпатіях населення. Його вплив відчувався протягом багатьох століть. “Україна вступила в 19 століття, – зазначив Олександр Оглоблин в доповіді “Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року)”, виголошеній на науковій конференції в Нью-Йорку в грудні 1970 р., – як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю” [4, с. 47]. Формування “українського територіального масиву” історик вважав одним з найважливіших процесів історичного розвитку цієї частини Східної Європи: “Об’єднання... окремих теренів в одну єдину національно-територіальну цілісність, іншими словами, процес формування Української національної території й створення Українського національно-територіального масиву, який відбувався в 19 столітті, відбувається в 20 столітті, і, будь-що-будь, не завершений і досі, становить один з найголовніших процесів української історії 19–20 століття, і тим самим важливу, зокрема, з методологічного погляду, проблему новітньої української історіографії – проблему територіальну” [4, с. 48].

За 34 роки, які пройшли після виголошення О. Оглоблином своєї програмової статті, актуальність сформульованих в ній ідей не втрачена. Вплив регіонального фактора все ще гостро відчувається сьогодні, в умовах незалежної України, і, без сумніву, буде помітним досить довго. Необхідність наукового осмислення історичного минулого окремих регіонів України в нинішніх умовах диктується нагальними потребами становлення молоді держави. Регіональні інтереси і сьогодні пронизують всі сторони економічного і суспільно-політичного життя держави. При цьому вони досить часто не збігаються і перебувають у стані латентних чи відкритих конфліктів. Пояснити походження і сутність регіонального поділу України, різноспрямованості інтересів її регіонів – завдання істориків. Лише засобами історичної науки можна визначити, наскільки сучасна територіальна конфігурація регіонів і регіональні ідентичності, що склалися на її основі, відповідають історичним традиціям і загальнонаціональним потребам, як вони співвідносяться з перспективами розвитку України, впливають на них, забезпечують державну цілісність країни.

Комплексне дослідження регіонів є необхідною передумовою відтворення історії України у цілому.

У зв'язку з цим виникає питання про зміст базового поняття історичної регіоналістики – *історичний регіон країни* і його співвідношення з іншими близькими дефініціями, зокрема поняттям *край*, що традиційно використовується в історичному краєзнавстві. Це розмежування базових понять надзвичайно важливе, адже за “іменем” наукового напрямку, – слушно зауважує Т. Попова, – вимальовується діапазон його інституціонального поля” [5, с. 23].

У російській історіографії не склалося єдиної точки зору щодо змістового наповнення понять *регіон* і *край* і, відповідно, об'єкта краєзнавчих і регіонознавчих (в російській історіографії поширений також термін “регіонологія”) досліджень. Дуже часто те, що протягом минулих десятиліть називалося *краєзнавством* тепер сприймають як *регіонологія*. Виникла навіть своєрідна лексична новація – *регіональне краєзнавство*. Але, разом з тим, відчувається прагнення розмежувати предмет краєзнавчих і регіонологічних досліджень. В академічній науці існує стійка тенденція пов'язувати вивчення регіонів з фундаментальним знанням, а краєзнавству відводити прикладну роль – навчально-просвітницьку, пам'ятнико-охоронну, яка здійснюється ентузіастами в межах адміністративно-територіальних частин країни [5.-С.23].

В українській історіографії, яка розвивається на власній основі, але разом з тим відчуває вплив зарубіжної, у тому числі й російської науки, також не склалося домінуючої точки зору щодо змісту базових термінів, які застосовуються в регіоналістиці і краєзнавстві. Досить часто поняття *історичний регіон* автори продовжують використовувати як синонім поняття *край*. Це дає підставу для ототожнення історичної регіоналістики з історичним краєзнавством.

У свій час таке ототожнення не викликало заперечень. Але на нинішньому етапі еволюції вітчизняної історичної науки, яка супроводжується як диференціацією наукових знань, так і їх інтеграцією, що вимагає освоєння нової і уточнення традиційної наукової термінології, таке ототожнення багатьма спеціалістами вже не сприймається як виправдане. Достатньо розглянути зміст традиційних краєзнавчих досліджень в Україні і зіставити його з проблематикою сучасних історико-регіонознавчих студій, щоб виявити досить істотну різницю між ними. Загальновідомо, наприклад, що краєзнавство схильне до мікросюжетів, детального опису окремих населених пунктів, невеликих районів, ґрунтується на масовому аматорстві, надихається любов'ю до “малої батьківщини” і орієнтується на виховну діяльність, в той час як історична регіоналістика прагне зберегти за собою сферу наукових досліджень минулого дещо ширших територій (регіонів), визначення їх впливу на розвиток сусідніх і віддалених областей (регіонів) і країни в цілому, вплив регіонів на міжнародну ситуацію (якщо він проглядається), розробку критеріїв регіонального поділу, напрямки регіональної політики центру і реакцію на неї на місцях (в регіонах) тощо. Російський дослідник С.О. Шмідт на Міжнародній конференції в Санкт-Петербурзі в 2000 р. сформулював висновок, який конкретизує цю очевидну різницю: “Регіонологія – комплекс ширших і менш конкретизованих знань, ніж краєзнавство...” [6, с. 14].

Однак, ця відмінність не може бути підставою для протиставлення краєзнавства і регіоналістики. Багато залежить від наукового рівня краєзнавчих досліджень, фахової кваліфікації краєзнавців. Якщо цей рівень достатній, набуті краєзнавцями знання можуть бути включені в систему регіоналістики і в систему знань про країну в цілому [7, с. 50-52]. В такому випадку *краєзнавство*, *регіоналістика* і *національна історія* можуть сприйматися не лише як знання про різні об'єкти, а і як різні рівні узагальнень про один об'єкт – країну. Разом з тим, слід визнати існування сильного зворотного зв'язку – успіхи чи проблеми в дослідженні національної історії стимулюють краєзнавчі і регіонологічні пошуки.

Враховуючи зазначені вище труднощі у розмежуванні змісту понять *історичне краєзнавство* та *історична регіоналістика*, Ярослава Верменич пропонує визначити базовим терміном, який “перекриває” уживане в історичному краєзнавстві поняття “край” і в той же час дозволяє чітко виокремити предмет і об'єкт аналізу історика-регіоналіста, дефініцію “*історико-географічний регіон*”. З цією пропозицією можна погодитися.

За Ярославою Верменич, історико-географічний регіон має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурую. Як правило, регіон характеризується специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони розрізняються і за

специфікою політичної культури. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний своєрідний “регіональний патріотизм” [2, с. 82-83].

Розробка критеріїв регіонального поділу країни – необхідна передумова вивчення регіону. Зазначене вище визначення Я. Верменич (як, до речі, і визначення інших авторів) занадто абстрактне, щоб бути інструментом для такого поділу. Але воно може стати орієнтиром для нього.

Цілком очевидно, що, коли мова йде про територіальний масив, який характеризується як певний *історико-географічний регіон*, то об’єднавчі фактори слід шукати як в фізичній географії території (яка не змінюється десятками тисяч років), так і в соціально-економічній і соціокультурній спільності *минулих поколінь людей*, особливостях територіального розміщення цих регіонів у системі їх відносин з сусідніми регіонами і порубіжними країнами протягом достатньо значного *історичного періоду*. Саме це перетворює регіональні особливості в довготривалі фактори історичного процесу, а в умовах України – чи не найдавніші і не найактивніші.

Виникає також питання, з чого слід виходити і де шукати “відправну точку” при визначенні на карті країни історико-географічних регіонів. Адже, окреслюючи регіони, ми відштовхуємося від певного пункту, який нами сприймається як центральний чи достатньо важливий. Цим місцем може служити (в залежності від історичних особливостей) політичний, культурний, економічний чи географічний центр країни. Для України такою відправною точкою є її історична столиця, якою, принаймні декілька останніх століть, був і залишається Київ.

Серед критеріїв визначення історичних регіонів України базовим слід визнати, перш за все, географічне розташування території по відношенню до обраного центру: Схід-Захід – Південь-Північ; Лівий берег Дніпра – Правий берег. На цю своєрідну географічну матрицю накладаються природнокліматичні особливості окремих територій: рельєф, клімат, рослинність, тваринний світ та ін. Це та стійка, стабільна основа, на якій відбувався процес формування суспільства з урахуванням його етнічного складу, розміщення в розрізі різних типів населених пунктів тощо. Іншим важливим критерієм поділу є географія виробництва і господарських зв’язків з іншими територіями України і з зарубіжними країнами (економічна географія). Наступний критерій пов’язаний з особливостями політичної географії території – політичним кордонами і адміністративними межами в їх динаміці; впливом міжнародного фактора і зворотного впливу регіону на міжнародну ситуацію. На підставі комплексу цих критеріїв визначаються ареали, що виділяються історичними особливостями і які пропонуються називати історико-географічними регіонами.

Всі ці критерії, за виключенням першого – природнокліматичних особливостей, перебувають у стані постійних змін, що перетворює межі історико-географічних регіонів в досить рухливу і часто недостатньо чітку лінію.

Не вдаючись до технології окреслення історичних регіонів на карті України, зазначимо, що у новітній історіографії немає усталеної точки зору щодо їх територіальної конфігурації і кількості. Це цілком зрозуміло. Для кожної історичної епохи ця кількість і конфігурація свої. В запропонованій читачу статті автор виходить з загальноприйнятої позиції, що в межах сучасної України у XIX – XX ст. існувало п’ять *великих історико-географічних регіонів*: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Західна Україна, Південна Україна.

У цитованій вище статті О. Оглоблина відносно України XIX – початку XX століття виділяються такі історико-географічні регіони (за термінологією історика – “історико-географічні території”):

- *Лівобережна Україна* (колишня Гетьманщина, територія Козацько-Гетьманської держави XVII–XVIII століття), з якою певною мірою була пов’язана, хоча мала окреме історичне минуле, *Слобідська Україна*;
- *Правобережна Україна* (терен давньої Україно-Руської Княжої держави й пізнішої Козацько-Гетьманської держави XVII століття), яку російський уряд досить довго вважав за “край польський”, а потім визначив терміном “Юго-Западный край” Російської імперії;
- *Південна Україна* – “простір поміж російською і польською Українами”, який з давніх-давен органічно зв’язаний з усім комплексом українських земель, а в нову добу (XVI–XVIII ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 р. державою Війська Запорізького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. *Новоросією*, або Новоросійським Краєм, який Росія ще

довгий час, навіть вже по революції 1917 року вважала за органічну частину Російської держави";

- *Західно-Українські землі* – Галичина, Буковина й Закарпаття.

Як окрему "історико-географічну територію" О. Оглоблин виділяє також *Полуднево-Східну Україну* – терени нової української колонізації між Доном і Волгою й між ними й Кавказьким хребтом [4, с. 48].

Вивчення цих історичних регіонів – складне і тривале завдання, яке вимагає значних і тривалих зусиль дослідників. Наша увага буде зосереджена на південноукраїнському регіоні, до якого традиційно відносять землі, які до 1917 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, частково – населені переважно українцями Бессарабської губернії і Війська Донського.

Окремої розмови заслуговує Крим. Без сумніву, це особлива, багато у чому відмінна від інших районів Півдня України, територія. Цю свою відмінність вона зберігала тисячі років. І все ж, є достатньо підстав – географічних, історичних, геополітичних і етнопонаціональних та інших – віднести до південноукраїнського регіону кінця XIX – початку XX ст. і Кримський півострів, хоча українці (як, до речі, і росіяни до виселення у 1944 р. з Криму татар) тут не становили абсолютної більшості, а корінним населенням була друга за чисельністю – кримськотатарська етнічна група. Правда, точка зору про історичну приналежність Криму Україні суперечить російській історіографії, яка була (і залишається) у полоні антитатарської (і, значною мірою, антиукраїнської) упередженості і міфологізує історію півострова. Слід погодитися з Я. Верменич, що не вільна від подібних підходів і сучасна українська історіографія, немало представників якої схильні виводити історію Криму за межі історії України [2, с. 25].

Таким чином, Південь України є одним з *великих*, а за площею – найбільшим, історико-географічним регіоном України.

Якщо розглянути внутрішні особливості цього регіону, то виявиться, що більш-менш цілісним він залишався лише до останньої чверті XIX ст. У наступні десятиліття під впливом бурхливого економічного розвитку він перетворився в достатньо сегментовану територію, на якій стали виокремлюватися нові історико-географічні ареали. Про кількість цих ареалів і їх конфігурацію в літературі немає єдиної точки зору. Зокрема, Я. Верменич у відповідності з "сучасним поглядом на історико-географічні регіони" виділяє у складі Південної України чотири ареали, які вона називає "історико-географічними землями": Запорожжя, Причорномор'я (Таврія з Кримом), Приазов'я, Бессарабія [2, с. 92].

На наш погляд, такий підхід вимагає уточнення. Зокрема, він залишає за тереном південноукраїнського регіону Нижнє Надпорожжя. Не вся Бессарабія може бути віднесена до Півдня України.

Наша точка зору полягає у тому, що у складі Південної України на рубежі XIX–XX ст. вже досить чітко вирізнялися чотири історико-географічні ареали, які можна сприймати як історико-географічні землі, або *підрегіони Великого Півдня*:

- *Донецький басейн*;
- *Степовий Південний Захід* (територія, що тягнє до портових міст Одеси, Миколаєва, Херсона і простягається від Дніпра до Дунаю);
- *Нижнє Надпорожжя і Запорожжя* (колишня територія Запорозьких Вольностей (без Донбасу) і Азовського козачого війська – тепер це Дніпровський промисловий регіон);
- *Крим*.

Подібна фрагментація на окремі території відбувалася і в інших великих історико-географічних регіонах України – Західній Україні, Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині. У їх межах також виокремлюються "історико-географічні землі", які можна розглядати як *регіони нижчого рівня*.

Як вже зазначалося вище, вивчення окремих історико-географічних регіонів України було започатковано ще в XIX ст. В наступному столітті цей процес набув нового розмаху. Ще М.С. Грушевський після свого повернення в Україну в 1924 р. зробив спробу започаткувати систематичне дослідження окремих історичних районів України і, по суті, заклав основи української історичної регіоналістики. З його ініціативи були створені чотири порайонні комісії – для Києва і Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини, для Полудневої (або Степової) України, для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшшям, Буковини і Закарпаття), які планували розгортання досліджень і видання збірників статей з найбільш актуальних проблем

історії і культури зазначених регіонів України. Але політична ситуація стала на заваді реалізації цих планів. В другій половині 1920-их років вдалося опублікувати лише збірники, присвячені Києву і Чернігівщині, хоча план, як писав сам М. Грушевський, “був досить грандіозний” [8, с. 55].

Серед іншого, цей план передбачав і видання збірника з історії Південної (Степової) або, як тоді говорили, “Полудневої України”. Але цей збірник, рукопис якого декілька разів доповнювався, так і не був опублікований, хоча в 1930 р. було підготовлено остаточний його варіант, на якому є редакторська резолюція М. С. Грушевського: “Перечитано, можна здавати до друку” [9, с. 69]. Збірник було розсипано і лише в 1992 р. в журналі “Український історик” була опублікована редакторська стаття-вступ М.С. Грушевського до збірника під назвою “Степ і море в історії України”, у якій формулювалися його думки про значення, плани і перспективи вивчення південноукраїнського регіону. По суті, в цій статті міститься концепція історії Півдня України і програма наукових досліджень історії регіону з найдавніших часів, розрахована на багато десятиліть.

Звертає на себе увагу, перш за все, що М. Грушевський чітко окреслює територію Південної України. Він сприймає її в єдності “Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя”, включаючи до неї і Крим. М. Грушевський констатує фрагментарний характер дослідження усіх етапів історії Півдня і зазначає, що ця історія ще не склалася в суцільний образ: “Полуднева Україна як цілість лишається неясною – так само й її економічне і культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрельстан), Крим, Кавказьке побережжя, територія Прутсько-Дунайська” [8, с. 58].

Як і його попередники, М. Грушевський історію Півдня розглядає в контексті загальної історії України і відкидає імперське сприйняття цього регіону як “Новоросії” – території, відірваної від загальноукраїнських теренів. “Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, – зазначає М.С. Грушевський, – “Новоросія” і “Україна” мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв’язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов’янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть – донині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку, вияснити постійність, стихійну непереможність і органічність цього процесу, а з другого – з’ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху... Вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжя, і навпаки – вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепі і в лісовій зоні” [8, с. 58].

В іншій статті “Нові перспективи”, надрукованій весною 1918 р., М. Грушевський підкреслює виняткову роль Півдня в історії України ще й з огляду на його природні багатства і те, що цей регіон відкриває вихід України до Чорного моря, а з ним – і до країн, що розташовані в його басейні. Видатний історик підкреслює історичний зв’язок між Україною і країнами Чорноморського басейну. “Коли *народність* наша, дух нашого народу, – зазначив М. Грушевський, – тягне нас на захід, *край* (мається на увазі Південь. – Г.Т.) завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть наші ріки і повинні б повести сі всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванню нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя” [10, с. 23].

Така унікальна роль Півдня в історії України вимагала глибокого і всебічного його вивчення істориками.

Спроба М.С. Грушевського розгорнути порайонні дослідження України і у їх контексті – історію Півдня, була припинена більшовицьким режимом.

З початку 30-х рр. відносна свобода в дослідженні історії України відходить у минуле, як і зникає зі сторінок наукових видань південноукраїнська тематика взагалі. Вона поновлюється лише з 50-х рр., головним чином, в працях російських радянських істориків. Очевидно, це не випадково. Трактатування історії Півдня України для існуючого режиму виявилось наскільки важливим, що дозволяти його історикам України він виявив неможливим. Характерно, що відновлення південноукраїнської тематики почалося зі спроб повернутися до офіційної історіографічної традиції ХІХ ст., згідно якої південний регіон упродовж ХVІІІ ст. був “Диким полем”, а запорожці не переймалися його господарський освоєнням. Одним з апологетів цієї точки зору була

О.Й. Дружиніна, московський історик, автор цілого циклу досліджень з історії Південної України. Початок господарського освоєння Півдня вона зв'язує з включенням цього регіону до складу Росії. У першій книзі "Кучюк-Кайнаджирский мир 1774 г., его подготовка и заключение" (М., 1955) авторка стверджує, що в результаті виходу Росії до Чорного моря, "від якого вона на протязі декількох століть була відрізана", Північне Причорномор'я стало швидко заселятися і освоюватися. Цю ж точку зору вона розвиває в книзі "Северное Причерноморье в 1775–1800 гг." (М., 1970). Цікава логіка автора: "Уже в цей період намітилося переважання українців у складі населення степового Півдня, що дало привід називати цей край у наступних працях Південною Україною, яка суттєво відрізняється в соціально-економічному відношенні від України Лівобережної і Правобережної" [11, с. 3].

Факт переважання українців на Півдні, до речі, визнає також інший відомий російський дослідник В.М. Кабузан. Він також виходить з переконання, що після Полтавської битви, коли запорозькі козаки відійшли в межі Кримського ханства, Запоріжжя остаточно запустило, а заселятися стало після остаточного приєднання Півдня до Росії. Однак, він і після цього продовжував називати Південь України Новоросією [12]. Правда, це вже не означало невизнання українського в етнічному плані характеру Півдня. Сам дослідник наводить немало конкретних фактів на користь "українськості" цього регіону. Але, його підхід відбивав домінуючу в радянській історіографії тенденцію показувати процеси, що проходили в Південній Україні в загальноросійському контексті. Для радянської науки була характерна універсалізація історії Півдня: у цьому полягає її спільність з російською дореволюційною історіографією. За межі цієї тенденції не могли вийти навіть досить кваліфіковані і обізнані історики. Зокрема, В.О. Голобуцький в монографії "Черноморское казачество", в традиційній для багатьох істориків того часу езоповій мові висловлює критичне ставлення до російської політики на Півдні, але, разом з тим, повторює поширену в російській історіографії XIX ст. офіційну точку зору про повернення до складу Росії "исконно русских земель" на Півдні [13, с. 42; 14, с. 35-36].

Сучасні українські історики стоять на позиції приналежності південного регіону України і досить інтенсивно досліджують різноманітні аспекти його історії. Але їх зусилля зустрічають опір політичних маргіналів, які після проголошення незалежності України намагаються розробити концепцію окремішності південного регіону, його ізольованості від України, або навіть відверто підтримують стару імперську історіографічну традицію про цілковиту приналежність Півдня Росії. Ще у жовтні 1990 р. було оголошено про створення на юридичному факультеті Одеського (до революції 1917 р. Новоросійського) університету "партії новоросів", представники якої стверджували, що в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях немає ні українців, ні росіян, а живе новий етнос (народ) новороси. В унісон цим настроям деякі дослідники продовжують в цілком нових умовах традиції імперської історіографії щодо Півдня України. Наприклад, у статті Г. А. Саніна "Граница России и Крымского ханства во второй половине XVIII – первой половине XIX вв." (Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь, 1994) повторюється точка зору В. Кабузана, що "після Полтавської битви 1709 р. запорізькі козаки пішли в межі Кримського ханства, що остаточно привело до запустіння Запоріжжя". Територіальні придбання Росії оцінюються ним як "урядова селянська колонізація нічийних земель, як природний процес розширення території держави" [15, с. 140-169]. Таким чином, імперські стереотипи виявилися надзвичайно живучими і пережили саму імперію.

Цей короткий екскурс в дискусію щодо питання про приналежність степового Півдня вкрай необхідний для розуміння особливостей його становища наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема, в умовах Української революції.

Незважаючи на те, що проблематика Української революції в останні роки опинилася в центрі дослідницьких інтересів українських істориків, Південь залишається менш вивченим регіоном, ніж, наприклад, Правобережжя, Слобожанщина, Лівобережна Україна чи Західна Україна. При цьому сучасний читач не може покаржитись на відсутність конкретних історичних досліджень окремих аспектів минулого Півдня. В останнє десятиліття написано десятки дисертацій, опубліковано сотні статей і ряд монографій з південноукраїнської проблематики. Зокрема, Донбас і Одеса вже були навіть об'єктами комплексного аналізу вітчизняних і зарубіжних дослідників [16; 17; 18; 19; 20]. Та ці винятки не змінюють суті справи. В цілому роль Півдня в історії України ще не одержала збалансованої оцінки. Мозаїка локальних процесів і подій в регіоні, описаних істориками, поки що не створює достатньо чіткої і цілісної картини. Складається враження, що до цього дослідники й не прагнуть. Разом з тим, відчувається їх

стихійне бажання підніматися із своїми місцевими фактами і матеріалами до загальноукраїнських узагальнень. На наш погляд, цінність таких узагальнень на пряму залежить від того, як урахується їх регіональний компонент і пов'язані з ним особливості. Інакше втрачається важлива інформація і про саме аналізоване явище, і про регіон в цілому, його місце і роль в Україні, в навколишньому світі. Зрештою, збіднюється, спрощується історія України в цілому. На наш погляд, місцева інформація може бути належним чином оцінена лише з урахуванням регіональної специфіки, за умови, коли між окремим південноукраїнським містом, селом чи областю, з одного боку, і Україною, з іншого, поставити регіон і розглядати місцеву історію з урахуванням його специфіки.

Зосередивши увагу на *окремому історико-географічному регіоні* України, дослідник не повинен протиставляти його іншим регіонам. Адже кожен історичний регіон України відзначається своїми яскравими особливостями, які у поєднанні створюють її неповторний образ – єдиної у своїй різноманітності.

Комплексне дослідження Півдня в період Української революції передбачає врахування всіх цих особливостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи, міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. – К., 1995.
2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.
3. Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. – СПб., 2000.
4. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
5. Попова Т. Н. Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии // Записки історичного факультету. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2001. – Вип. 11.
6. Шмидт С. О. Краеведение и региональная история в современной России // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. – СПб, 2000.
7. Середа Н. В. Регионалистика и краеведение в контексте развития современной исторической науки // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. – СПб., 2000.
8. Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991-1992. – Ч. 110-115. – Т. 28-29.
9. Швидько Г. М. С. Грушевський і репресований збірник “Полуднева Україна” // Український історик. – 1991-1992. – Ч. 110-115. – Т. 28-29.
10. Грушевський М. С. Нові перспективи // На порозі Нової України: Гадки і мрії. (Відтворено репринтно з видання 1918 р.). – К., 1991.
11. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1925-1860 гг. – М., 1981.
12. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в (1719–1859 гг.). – М., 1976.
13. Голобуцкий В. Черноморское казачество. – К., 1956.
14. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К., 2000.
15. Санін Г. А. Граница России и Крымского ханства во второй половине XVIII – первой половине XVIII вв. // Проблемы истории и археологии Крыма: Сборник. – Симферополь, 1994.
16. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990-і роки. – К., 2002.
17. Herlihy P. Odessa: A History, 1794-1914. – Cambridge, Mass., 1986.
18. Mc. Kay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialisation. 1885–1913. – Chicago; London, 1970.
19. Chartere W. Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass –Dnepr bend in late imperial Russia, 1890-1905. – Princeton, 1992.

20. Friedgut T. H. Jsovka and Revolution // Politics and Revolutions in Russia's Donbass, 1869-1924. – Princeton; New Jersi, 1994. – Vol. II.